

УДК 340.12

Лілія Рябовол,*докт. пед. наук, професор,**професор кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права**Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

ПЕРЕДУМОВИ Й ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У статті узагальнено й систематизовано чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції, а саме: історико-правовий (передумови сучасного етапу її розвитку), соціокультурний (рівень загальної культури суспільства), політико-правовий і євроінтеграційний. Визначено основну тенденцію розвитку вітчизняної юриспруденції – гуманізацію права.

Ключові слова: вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція, становлення, передумови, чинники, тенденції.

Постановка проблеми. Загальнотеоретична юриспруденція (загальна юриспруденція, теорія права, теорія держави і права) посідає особливе місце в системі юридичних наук. Узагальнюючи фактичний матеріал, накопичений іншими юридичними науками, й теоретичні напрацювання у відповідних галузях знань, вона формує єдиний категоріально-понятійний апарат – «універсальну юридичну мову», наявність якої є необхідною передумовою розвитку як теоретичної, так і практичної юриспруденції. Крім того, вона обґрунтовує закономірності розвитку держави і права, забезпечує наукове прогнозування їх розвитку, розробляє методи їх пізнання, тобто закладає методологічну основу для вивчення предметів усіх інших юридичних наук і для міжгалузевих досліджень, отже, є фундаментальною юридичною наукою. Саме такий підхід переважає у вітчизняному правознавстві.

Не піддаючи сумніву його цінність, усе ж зазначимо таке. Інтеграція України в європейський і світовий простір, зокрема правовий і науковий, передбачає й вимагає врахування накопиченого там досвіду. За традицією, сформованою західноєвропейськими і сприйнятою більшістю європейських держав на пострадянському просторі, базової дисципліни, яка б комплексно вивчала теорію держави й теорію права, у цих країнах не існує, як не існує, однак, і відповідного уніфікованого підходу. Указуючи на це, М. Козюбра наводить такі приклади: у ФРН загальнотеоретичні аспекти права розглядаються в курсах філософії права, соціології права, теорії права, юридичної методології, що вивчає методи застосування й тлумачення законодавства, правила та прийоми

юридичної аргументації тощо; у Великій Британії загальна наука про право, позначувана терміном «юриспруденція», включає елементи філософії права, досліджує вчення про природу права тощо; у Франції зміст «загальна теорія права» охоплює питання від юридичної антропології до теорії здійснення правосуддя [1, с. 17].

То ж у чому принципова різниця між підходами, викладеними в перших двох абзацах, щодо наявності або відсутності базової загальнотеоретичної юридичної науки? Навіть поверховий огляд європейського досвіду дає змогу припустити, що полягає вона не стільки й не скільки в структурі цієї науки. Визначальним нині є не кількість – одна чи декілька наук, що виконують роль певного теоретичного базису, а відповідне сутнісне наповнення, тобто розуміння права, принципове бачення його ролі та значення, безпосередньо соціального призначення. Це важливо, зокрема, з огляду на те, що право, виражене в національному законодавстві, є нормативною, цementsуючою основою правової системи, зумовлює загальний рівень і динаміку її розвитку. Навколо нього, як електрони навколо ядра, зазначено в юридичній енциклопедії [2, с. 39], обертаються всі інші елементи правової системи: правовідносини, юридична практика, судові та правоохоронні органи, дія правових механізмів, реальне життя права у свідомості й поведінці громадян.

Не можна не погодитися з М. Кельманом [3, с. 3, 4] у тому, що на тлі реформ і трансформації системи цінностей і світоглядних основ суспільства нагальним є поглиблене осмислення ролі юридичної науки в сучасному суспільстві загалом і концептуальний перегляд традиційних уявлень про державно-

правові закономірності зокрема. Показовим сьогодні є те, що відбувається суттєва зміна меж філософсько-методологічного самовизначення юриспруденції. Так, дослідження методологічних проблем цієї науки в соціокультурному контексті дали змогу уявити її як систему, що розвивається та поєднується з провідними філософськими ідеями й ціннісно-цільовими структурами суспільства, а саме право розглянути не тільки як соціальну регулювальну систему, а і як чинник культури, феномен сучасної цивілізації.

Проблематика, окреслена темою статті, викликає значний науковий інтерес. Вітчизняні фахівці висвітлили різні її аспекти: Т. Гуменюк – концепти функціонування сучасної юридичної науки; І. Жаровська – традиційні й новаторські підходи в сучасній теорії держави і права; М. Кельман – становлення методології сучасного правознавства; М. Козюбра – загальну теорію права; О. Коцюбинська – системний аналіз стану й перспектив розвитку теорії держави і права; А. Кучук – теорію правового поліцентризму; Л. Луць – проблеми й перспективи української правової науки; Ю. Оборотов, В. Завальнюк, В. Дудченко та ін. – актуальні питання загальнотеоретичної юриспруденції; Н. Оніщенко – теоретичний аспект проблеми сприйняття права в суспільстві та аксіосферу сучасної держави; Н. Пархоменко – концептуальні підходи до визначення права в українській науці; В. Селіванов – концепцію розвитку вітчизняної юридичної науки. Працями її розробленню посприяли також Д. Вовк, О. Зайчук, Л. Заморська, В. Ковальський, А. Колодій, С. Максимов, О. Петришин, В. Плавич, І. Ситар, М. Цвік та ін. Однак серед доступних нам праць ми не знайшли такої, в якій було б узагальнено передумови й чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції, а також сутність і зміст відповідних змін. Цим і зумовлена тема й мета статті.

Мета статті – виходячи з позицій системного підходу, провести історико-правовий аналіз передумов і чинників становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції та окреслити відповідні тенденції.

Виклад основного матеріалу. До визначення категорії «становлення» в науці існують різні підходи. Переважно нею позначають процес формування будь-якого об'єкта, при цьому вказують, що становлення передбачає перехід можливості в дійсність у процесі розвитку. Отже, будь-яке становлення може завершитися досягненням конкретного результату (певного рівня правової культури, правової свідомості особистості або

суспільства; юридичної науки, у тому числі загальнотеоретичної) або не досягнути його. Розвиток, за уставленим у філософії підходом, – це специфічний процес кількісних і якісних змін об'єкта, що спричиняє зникнення в нього старих і виникнення нових якостей, властивостей, отже, відтворення його в якісно новому стані. Відштовхуючись від цих положень, становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції розглядаємо як сучасний/новітній етап загального розвитку української/національної юридичної науки. Знаковим при цьому є те, що становлення вітчизняної юриспруденції відбувається в контексті становлення України як незалежної, суверенної, демократичної, правової та соціальної держави.

У процесі свого загального розвитку українська юридична наука пройшла різні етапи. Очевидно, що на її сучасний стан суттєвим залишається вплив попереднього етапу – радянського, в якому й потрібно шукати передумови становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції.

Послугуючись напрацюваннями М. Козюбри [1], О. Коцюбинської [4] та ін., ми встановили такі передумови. Визначальним нині є загальний стан правової системи – конкретно-історичний стан вітчизняної правової системи та суспільної правосвідомості, який М. Козюбра характеризує як особливу «соціалістичну правову сім'ю» [1, с. 15]. Саме в цьому криються всі проблеми як радянської, так і пострадянської юридичної науки. Десятиліттями вона перебувала під тиском ортодоксальної марксистсько-ленінської ідеології, яка зумовила етатистське (державницьке), а іноді й відверто авторитарне й навіть тоталітарне трактування права. Тривалий час вітчизняна юриспруденція спиралася на легістський тип праворозуміння, іноді на крайню спотворену форму легізму, наслідком якої ставала свавільна, насильницька юридична практика, акцентує С. Алаїс [5, с. 3]. Концептуальним підґрунтям праворозуміння в радянській державі був лише юридичний позитивізм, суголосний із попереднім науковцем М. Кельман [6, с. 43].

Нормативістський (нормативно-позитивістський, легістський) підхід ґрунтується на теорії позитивного права, згідно з якою вихідною формою буття права є норма права; право розглядається передусім як сукупність норм, закріплених у нормативно-правових актах; право й закон ототожнюються, при цьому пріоритетним є закон, що виражає та закріплює насамперед інтереси й потреби не особи, а держави й забезпечується її примусовою силою. Домінування цього підходу в методології юриспруденції детермінувало її

державоцентристську/державоцілеспрямовану парадигму.

У загальнотеоретичному правознавстві такий підхід має глибокі політичні й ідеологічні підвалини. Посилаючись на М. Кельмана [6, с. 35], це можна пояснити тим, що тривалий час наукові методи підмінялися ідеологемами й політичними гаслами, заперечувався світоглядний плюралізм, що перешкоджало належному розвитку правової науки. Її політична й ідеологічна заангажованість підтримувалася цілеспрямованою діяльністю держави, проведенням певних заходів. Фахівці (М. Козюбра [1, с. 16], О. Петришин [7, с. 49] та ін.) констатують, що етатистське праворозуміння утвердилося в радянському правознавстві як єдино правильне та незаперечне в результаті його схвалення на з'їзді марксистів-державників і правників у 1931 році й на першій Всесоюзній нараді з питань науки радянського права і держави 1938 року. Під час проведення останньої А. Вишинський визначив право як сукупність правил поведінки, що виражають волю пануючого класу й забезпечуються примусовою силою держави, чим фактично заклав офіційне підґрунтя для свавілля радянської держави. Крім того, тодішній Генеральний прокурор СРСР піддав критиці буржуазну науку права та вказав, що найважливішими завданнями радянської загальнотеоретичної юридичної науки є розроблення проблем й сутність соціалістичної держави як держави диктатури пролетаріату; визначення фаз її розвитку й функцій; обґрунтування права «як методу, знаряддя закріплення та розвитку соціалістичного ладу».

Відповідно до цих директивних установок, посилаючись на О. Лейста, вказує М. Козюбра, загальна теорія права перетворена на теорію держави і права, провідне місце в якій посіли проблеми держави. Протягом наступних чотирьох десятиліть теорія держави і права фактично була відірвана від своєї юридичної основи й орієнтована на пропаганду панівної ідеології та політики правлячої партії, перероджуючись у схоластичну й коментаторську дисципліну [1, с. 16]. Усе це відбувалося на тлі, як його характеризує М. Кельман, безкомпромісної боротьби за так звану чистоту марксистсько-ленінського праворозуміння в умовах тоталітаризму [6, с. 36].

Розпочалася дискусія про праворозуміння в 70-х – на початку 80-х років минулого століття. Тоді висловлено чимало слушних, актуальних і сьогодні думок щодо взаємозв'язків права і держави, зокрема про те, що держава є винятковим творцем закону, але не права, отже, має монополію на зако-

нотворчість, а не на правотворення тощо. На жаль, практичного значення ця дискусія не мала, зокрема продовжувався розгляд предмета загальнотеоретичної юриспруденції як двосидного – у нерозривній єдності держави і права з позицій панівного тоді формаційного підходу [1, с. 16].

Осягнути будь-яке складне явище, так само й загальнотеоретичну юридичну науку, – означає осмислити не лише її внутрішню структуру – систематизовану сукупність взаємопов'язаних складників (предмета, мети, функцій, змісту), а й зовнішнє середовище її функціонування, яке впливає на досліджувану систему посередництвом певних чинників. Умовно їх можна поділити на дві групи: 1) негативні, які стримують оновлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції; 2) позитивні, які сприяють цьому.

До першої групи можна зарахувати низку обставин, серед яких, у свою чергу, виокремити такі. Передусім це політико-правові умови, а саме: складнощі демократичного оновлення після краху тоталітарного режиму, політична нестабільність, утрата довіри до всіх гілок влади й більшості громадських інститутів; млявість і непослідовність реформ з упровадження в національну правову систему загальнонародських і європейських правових цінностей, відсутність у вищих ешелонах влади належної волі до таких реформ. Негативно впливають й особливості національного менталітету, що, як указує М. Козюбра [1, с. 13], продовжує зберігати елементи традиційної для нього політичної та ідеологічної заангажованості.

Специфіка сучасного етапу розвитку національної юриспруденції багато в чому зумовлюється схарактеризованими вище неоднозначними передумовами, які заклали підґрунтя для певних внутрішніх суперечностей у самій цій науці. Насамперед це інертність доктринального (наукового) мислення й неповне усвідомлення необхідності докорінних змін у підходах до праворозуміння (праворозуміння – усвідомлення правової дійсності через призму правових доктрин, концепцій, теорій [2, с. 48–49]). У зв'язку з цим на тлі відмови від багатьох догм марксизму-ленінізму загальнотеоретична юриспруденція зберігає як стару успадковану від попередньої епохи назву – «теорія держави і права», так і двосидне предметне поле – об'єктивні властивості держави і права, основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування державних і правових явищ.

Традиційними, як указує М. Козюбра [1, с. 18], залишаються й аргументи на користь такої позиції, зокрема нерозривність

історичної долі держави і права, оскільки вони виникають одночасно через одні й ті самі причини, виконують спільні соціальні функції тощо. Прихильники цього підходу стверджують, що відокремлення теорії права від теорії держави є штучним і призводить до збіднення як теорії права, так і теорії держави, а також ускладнює їх розуміння; спричинить утрату як загальнотеоретичної юриспруденцією, так й іншими юридичними науками/дисциплінами свого теоретичного підґрунтя; суперечить вітчизняній традиції, згідно з якою теорія держави і права протягом багатьох десятиліть формувалася як цілісна юридична наука, отже, відокремлення теорії права від теорії держави допускається лише як внутрішня диференціація в межах єдиної науки.

Разом із тим серед вітчизняних учених відсутня єдність позицій як щодо предмета загальнотеоретичної юриспруденції, так і щодо її назви. Існування теорії держави і права як єдиної науки піддається сумніву. На обґрунтування доцільності й необхідності відокремлення теорії держави від теорії права й самостійного вивчення їх предметів наводяться переконливі аргументи. Так, причини виникнення держави і права не є ідентичними, крім того, право виникає не одночасно з державою, а передує їй, більше того, за певних соціальних умов воно може існувати без держави й поза нею. З огляду на позиції природного права, витоки права не в державі, а в реальному житті, природних, невідчужуваних правах людини. За всієї важливості зв'язків між правом і державою, акцентує М. Козюбро [1, с. 21], вони є самостійними складними системами, які водночас є підсистемами системи вищого рівня – суспільства. Для виявлення й осмислення особливостей функціонування та розвитку цих систем необхідним є відповідне предметне відокремлення вказаних явищ. Отже, основним і єдиним предметом загальнотеоретичної юриспруденції є право, держава в межах цієї науки має вивчатися не як соціальний інститут у всій багатоманітності його зв'язків і проявів, а як правова форма організації суспільства (публічно-правовий інститут).

У контексті відповідних пошуків перехід до методологічного плюралізму, що загалом є досягненням вітчизняної юриспруденції, виявив побічний ефект – еkleктичне поєднання різних, іноді протилежних світоглядних ідей – від марксистських до неоліберальних і неопозитивістських, що погано стикуються між собою. Зрештою, як справедливо вказує М. Кельман [6, с. 35], це породжує суперечності, що не узгоджуються з вимогами науковості.

Такий стан методології та змісту юридичної науки зумовлюється характером панівних у суспільстві економічних, політичних, культурних відносин, які в часи докорінних трансформацій також є суперечливими. Усе це ускладнює й навіть гальмує становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції. Нині не можна не погодитися з М. Козюброю [1, с. 14], що побудова цілісної, внутрішньо несуперечливої системи загальнотеоретичного правознавства, його остаточне звільнення від попередніх догматичних уявлень – це справа, очевидно, не одного покоління правознавців.

Розглядаючи позитивні чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції, нагадаємо, що цей процес відбувається в контексті становлення незалежності України й пов'язаних із цим системних змін у всіх сферах суспільного життя (політичній, економічній, правовій), суспільній свідомості, супроводжується трансформацією системи цінностей і світогляду, цілей і завдань суспільного розвитку, що детермінує виникнення нових моделей розвитку держави і права, нових наукових парадигм.

Принципове оновлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції стало можливим унаслідок її деполітизації та деідеологізації в результаті краху тоталітаризму. Місце методологічного монізму, притаманного йому, посів світоглядно-методологічний плюралізм, що як загалом позитивне явище виявилось в реалізації потенціалу природно-правового, соціологічного та інтегративного підходів до дослідження права, правових та інших явищ, пов'язаних із ним. Із позицій природно-правового підходу право – спосіб не примусу особи, а забезпечення достатніх умов її життєдіяльності. Згідно з теорією природного права, право походить від самої природи людини, а чинне законодавство лише закріплює й забезпечує природні права людини. Такий методологічний підхід вимагає суттєвого переосмислення взаємозв'язків у тріаді «людина – держава – право» та загалом зумовлює людиноцентричну/людиноцілеспрямовану парадигму вітчизняної юриспруденції.

Сьогодні загальнотеоретична юриспруденція – відкрита й динамічна система, яка розвивається, реагуючи на зміни в навколишньому середовищі та адаптуючись до них. Роль певного каталізатора в її становленні відіграють міждержавні інтеграційні процеси, активним учасником яких стала Україна. У результаті подолання тривалої ізоляції від європейської і світової культури і правової теорії й у контексті формування єдиного європейського наукового простору відбувається збагачення вітчизняної юриспруденції

за рахунок накопиченого у світі правового досвіду. Вона сприймає кращі надбання правової думки, світової загалом і європейської зокрема, й, відштовхуючись від цього, розробляє принципово нову для себе систему цінностей. Очевидно, що в демократичному суспільстві та правовій державі юридична наука має ґрунтуватися на цінностях і принципах верховенства права, пріоритеті невідчужуваних прав і свобод людини, законності й правопорядку як умов соціального буття, взаємної відповідальності держави та особи тощо.

Під впливом усіх чинників у вітчизняній юриспруденції відбувається переоцінка ролі й соціального призначення держави і права, інтенсивне розроблення новітніх ідей праворозуміння, сучасних проблем методології й теорії пізнання правової дійсності. Це відбувається паралельно з формуванням нового гуманітарного суспільного світогляду та сучасної правосвідомості, де елементи вітчизняного права мають становити органічну частину демократичної правової культури, яка має змінити правову культуру, успадковану від радянського політичного режиму й правового порядку, що захищали інтереси держави, зазначає В. Селіванов [8, с. 12].

Юридична наука стає більш демократичною, відкритою для сприйняття класичної спадщини та новітніх ідей незалежно від того, де вони з'явилися; приділяє значну увагу матеріальним і духовним потребам людини, її гідності, правам і свободам, правовому й політичному світогляду. Збагатився гуманістичний зміст учення про державу і право зі сприйняттям ідей правової, демократичної, соціальної держави, громадянського суспільства [7, с. 13].

Тенденціями становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції нині є відхід від заідеологізованості й заполітизованості; перехід до методологічного плюралізму та загалом до людиноцентричної парадигми в юридичній науці; сприйняття загальнолюдських і європейських, у тому числі правових, цінностей. Виходячи з того, що особливої ваги набувають такі цінності, як право (а не закон), права і свободи людини (а не її обов'язки), справедливість (а не тільки законність), можна визначити основну тенденцію розвитку юриспруденції, а саме гуманізацію права й законодавства, спрямування їх на потреби не

держави, а людини, на створення умов, необхідних для повної реалізації прав і свобод людини та громадянина й гарантування можливостей захисту в разі їх порушення [9, с. 99].

Висновки

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що чинниками становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції є історико-правовий (попередній досвід, передумови сучасного етапу її розвитку), соціокультурний (рівень загальної культури суспільства, у тому числі політичної та правової культури, правової свідомості), політико-правовий (стан політичної і правової систем) та євроінтеграційний. Основна тенденція розвитку юриспруденції – гуманізація права, спрямування його на потреби людини, створення умов для повної реалізації нею своїх прав і свобод. Перспективним у цьому напрямі є дослідження актуальних проблем теорії права.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
2. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П – 2003. 736 с.
3. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2013. 42 с.
4. Коцюбинська О.Ю. Теорія держави і права: системний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2012. 17 с.
5. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
6. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / С.В. Бобровник, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко та ін.; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
8. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 7. С. 12–14.
9. Рябовол Л.Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи: дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.02. Київ, 2015. 600 с.

В статтє обобщены и систематизированы факторы становления украинской общетеоретической юриспруденции, а именно: историко-правовой (предпосылки современного этапа ее развития), социокультурный (уровень общей культуры общества), политико-правовой и евроинтеграционный. Определена основная тенденция развития украинской юриспруденции – гуманизация права.

Ключевые слова: украинская общетеоретическая юриспруденция, становление, предпосылки, факторы, тенденции.

The article generalizes and systematizes the factors of formation of the Ukrainian general theoretical jurisprudence, namely: historical and legal (prerequisites of the present stage of its development), socio-cultural (level of the general culture of society), political-legal and Euro-integration. The main trend in the development of Ukrainian jurisprudence is the humanization of law.

Key words: Ukrainian general theoretical jurisprudence, formation, prerequisites, factors, trends.

